

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ МІКРОСИСТЕМИ „ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ”: ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ

Н. Ф. Грозян

В статтє предложєн психосемантический подход к исследованию положительного и отрицательного оценочного значения фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая микросистема, поведение человека, оценка

У статті запропоновано психосемантичний підхід до дослідження позитивного й негативного оцінного значення фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічна микросистема, поведінка людини, оцінка

The psycho-semantics approach to the search of positive and negative meanings of phraseological unit is offered in the article.

Key words: phraseological unit, phraseological microsystems, behaviour of a person, appraisal

Проблеми фразеологічної ідеографії формують питання, що вимагають усебічного, комплексного й глибинного вивчення. Зароджуються нові лінгвістичні напрями [13], проблеми котрих розміщені на межі кількох наук. Дослідження показують, що питання фразеологічної ідеографії пов'язані з багатьма маргінальними науками, у тому числі з аксіологією (“аксіологія” (від грец. аξία – цінність і... логія) – вчення про цінності [14, с. 21]).

Необхідно зазначити, що теорія оцінки в українському мовознавстві найкраще розроблена щодо слова в працях А.А. Бурячка [1], В.М. Русанівського [12], О.О. Тараненка [15; 16], Т.А. Космеди [3; 4] та інших учених. Відображення категорії оцінки у фразеології окремо не розглядалось. Проте варто зазначити, що перші кроки на шляху розв'язання цієї складної й багатопланової проблеми зроблено (див. праці: Л.Г. Авксентьева [17], А. Івченка [2], Т.А. Космеди [3; 4], В.Д. Ужченка [17] та ін. учених).

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, підвищенням інтересом науковців до проблем, пов'язаних з типологією аксіологічно орієнтованих фразеологізмів.

Мета пропонованої статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови фразеологічні одиниці (ФО) на позначення поведінки людини, здійснити спробу з'ясувати за допомогою психосемантичного дослідження рівень їхнього позитивного й негативного оцінного значення.

Експериментальна психосемантика – порівняно нова галузь вітчизняної психології, яка виникла на початку 70-х років. Вона має міждисциплінарний аспект, тісно пов'язуючись із різними науками, у тому числі з лінгвістикою. Так, у психосемантиці використовують мовний матеріал для дослідження категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості (дет. про це див.: [6; 7; 11, с. 323-324]). У свою чергу, мовознавці звертаються до психосемантики, використовуючи результати досліджень психологів для ідеографічного опису фразеологічного складу мови [8; 9; 18]. Як зазначає П. А. М'ясоїд, “психологія мусить не стільки користуватися здобутками суміжних дисциплін, скільки збагачувати їх своїми досягненнями” [5, с. 66].

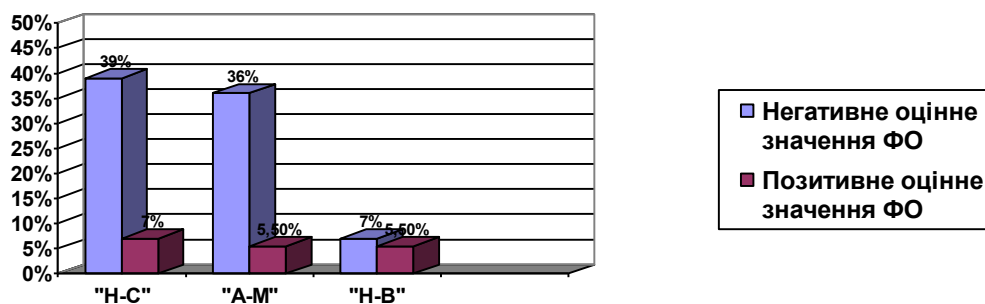
На основі дослідження вчених експериментальної психосемантики (дет. про це див.: [6; 7]) й аналізу фразеологічного матеріалу виділяємо групи ФО зі значеннями:

а) нецільспрямованої, безвідповідальної, неорганізованої поведінки людини: *сидіти на ший, ломитися у відкриті двері, лізти в пляшку, валяти дурня, будувати надхмарні замки, товкти воду в ступі, бити байдики, виносити сміття з хати, переливати з пустого в порожнє, тягти kota за хвіст, сісти в калюжу, витати між небом і землею, не бачити далі свого носа* та ін. в опозиції до відповідальної, організованої поведінки людини: *держати себе в рамках пристойності, знати своє місце, брати бика за роги, задивитися вперед, не залишитися в боргу* та ін.;

б) аморальної поведінки людини: *чужими руками жар загрібати, підкласти свиню, ловити рибу в каламутній воді, плювати в душу, обвести круг пальця, копатися в брудній білизні, пускати в очі дим, наставити роги, наступати на мозолю, перекладати з хворої голови на здорову* та ін. в опозиції до поведінки людини, при якій суб'єкт у чомусь обмежує себе, керуючись почуттям обов'язку: *тримати своє слово, боротися з самим собою, не залишатися в боргу* та ін.;

в) поведінки впевненої в собі людини: *гнути свою лінію, жити своїм розумом, не лізти за словом в кишеню, багато брати на себе* та ін. в опозиції до поведінки невпевненої, несамостійної людини: *триматися за спідницю, труситися над кожною копійкою, піджимати хвоста, ходити коло та навколо* та ін.

Установлено, що серед обстежених ФО більшість має негативне оцінне значення (див. гістограму 1). Це „свідчить про те, що до фразеологізмів частіше звертаються для оцінки неадекватної поведінки, ніж для схвалення позитивного” [6, с. 294].

“Н-С” – нецілеспрямованість – самоконтроль

“А-М” – аморальність – моральність

“Н-В” – невпевненість – впевненість

Гістограма 1. Розподіл негативного й позитивного оцінного значення ФО

Психосемантичне дослідження категоріальної структури фразеологічних одиниць (ФО) методом кластерного аналізу (“*Кластер* (від лат. *classis* – розряд) – група об’єктів, клас. *Кластерний аналіз* (від *кластер*) – метод групування експериментальних даних у класи (кластери, таксони)”) [14, с. 271] уможливило виявлення деталізованої системи категоризацій і семантичних ознак, імпліцитно властивих ФО. Кластери ФО на позначення поведінки людини з негативним оцінним значенням розбиваються на підкластери, які відображають ряд аспектів цієї поведінки.

Так, наприклад, на основі аналізу фразеологічного матеріалу та вищезазначеного дослідження експериментальної психосемантики виділяємо в групі ФО на позначення нецілеспрямованої, безвідповідальної, неорганізованої поведінки людини ще 5 груп ФО з такими значеннями:

1. **Неадекватність поведінки людини через неадекватність “образу світу” суб’єкта самій дійсності:** *будувати повітряні (надхмарні) замки* “придумувати нездійсненні, відірвані від життя плани” [ФСУМ, с. 61]; *витати (літати рідко ширяти) в хмарах (в небесах, в емпіреях, в небесних (високих) сферах, у позахмарному просторі)* “сприймати дійсність нереально, наївно” [ФСУМ, с. 106]; *варитися у власному соку* “не виходити за межі свого досвіду; працювати, не спілкуючись з іншими” [ФСУМ, с. 67] тощо.

Спільним значенням, що об’єднує ці ФО, є відсутність у якогось суб’єкта (чи суб’єктів) адекватного образу зовнішнього світу: *А в кого ж було питати [поради]? У Катрі? Дожила до сивого волосся, а все ще у хмарах витає* (І. Муратов); – *Вони [теоретики] кричали: не на землі Каргат живе, а ширяє десь у позахмарному просторі* (Ю. Шовкопляс); ФО *у хмарах витає, ширяє у позахмарному просторі* передають, що в суб’єктів [Катрі, Каргата] спостерігається нецілеспрямованість поведінки через неадекватне уявлення ними дійсності.

2. **Неадекватність поведінки людини через залежність від зовнішніх умов:** *сісти, як (мов, ніби і т. ін.) рак на міліні (на мілкому, на мілі)* “потрапити в скрутне, безвихідне або незручне становище” [ФСУМ, с. 811]; *піджимати (підгортати, підгинати і т. ін.) / піджати (підгорнути, підігнути, підібгати і т. ін.) хвіст (хвоста)* “втрачати упевненість, пиху, злякавшись чи засоромившись наслідків своїх дій, вчинків, або відчувати свою провину” [ФСУМ, с. 633] тощо.

Зміст ФО цієї групи, на думку психологів, передає зниження власної активності, суб’єктивності й цілеспрямованості поведінки людини через залежність від зовнішніх обставин: *Треба ж переустаткувати механізми, інакше токарі в наступному зовсім сядуть на міль* (П. Автомонов). ФО *сядуть на міль* передає, що токарі потраплять у безвихідне становище, а причина цьому – зовнішня обставина (зношення механізмів).

3. **Неадекватність поведінки людини через відсутність мети дії чи підміну її незначною активністю:** *переливати (рідко сипати) з пухляка [та] в порожнє* “займатися непотрібною, марною справою” [ФСУМ, с. 618]; *товкти воду в ступі* “займатися чим-небудь непотрібним, марно гаяти час” [ФСУМ, с. 887]; *ходити навкруг (довкола, кругом та навколо)* “не добиратися, не доходити до суті справи” [ФСУМ, с. 931]; *байдики (байди, діал. гандри) бити* “бути без діла, весело проводити час; розважатися” [ФСУМ, с. 23-24]; *ганяти вітер по вулицях (по світу)* “проводити час у розвагах, нічого не робити, нічим не займатися” [ФСУМ, с. 169]; *баглаї, бити (годувати, гнути)* “нічого не робити, ледарювати” [ФСУМ, с. 23]; *решетом у воді зірки ловити* “марно витрачати час; байдикувати” [ФСУМ, с. 447] тощо.

Змістовим інваріантом названих ФО, на думку психологів, виступає констатація відсутності цілеспрямованої активності через її підміну:

а) **несуттєвою активністю:** *Товкли воду в ступі, переливали з пустого в порожнє, намагалися дійти до істини, а істина лежала десь поза межами кімнати, в якій засідали ці люди* (П. Загребельний). ФО *товкли воду в ступі й переливали з пустого в порожнє* передають, що суб'єкти не могли вирішити питання, їхня цілеспрямована активність підмінилася несуттєвою активністю – говорінням;

б) **розвагами:** – *Вірунько, не забудь, що перед тобою робітник найвищого розряду. Можна сказати, еліта! – Отож зміну відробив та й пішов вітер по вулицях ганяти*. Тільки й на умі танці та комфорт (О. Гончар). ФО *вітер по вулицях ганяти* передає, що у суб'єкта після роботи відсутня цілеспрямованість поведінки унаслідок її підміни розвагами;

в) **зволіканням часу реалізації цієї діяльності:** – *Ви мені, хлопці, куцога за хвоста не тягніть*. День-два – і щоб копиці стояли (Леся Українка). ФО *куцога за хвоста не тягніть* передає, що хлопці підмінюють свою цілеспрямовану активність зволіканням часу реалізації діяльності, якщо будуть поспішати складати копиці;

г) **ледарюванням:** [Баба Денисиха:] *На тому світі виспишся, Денисе. Який уже тут сон. Та ти, правда, замолоду сонько. Замолоду решетом у воді зірки ловив...* ФО *решетом у воді зірки ловив* передає, що суб'єкт [Денис] замолоду байдикував, отже, його цілеспрямована активність підмінювалась ледарюванням.

4. **Неадекватність поведінки людини через невідповідність цієї поведінки зовнішнім умовам:** *ганяти (ганятися, бігти, полювати і т. ін.) за двома зайцями* “намагатися одночасно здобути успіх у двох різних починаннях, справах і т. ін.” [ФСУМ, с. 169]; *як (мов, ніби і т. ін.) баран (козел і т. ін.) на нові ворота*, з сл. *дивитися, витріщитися, втелючитися і т. ін.* “не розуміючи, спантеличено, здивовано” [ФСУМ, с. 17]; *ломитися (добиватися) у відчинені (відкриті) двері* “твердити, доводити загальновідоме, те, чого ніхто не заперечує” [ФСУМ, с. 448]; *метати (розкидати, кидати, розсипати і т. ін.) бісер (перли, перла) свиням (перед свиньми, перед свинями)* “марно говорити, доводити що-небудь тому, хто не може, не здатний або не хоче зрозуміти того, що йому кажуть” [ФСУМ, с. 484] тощо.

ФО цієї групи, на думку психологів, об'єднує констатація порушень цілеспрямованості в ланці цілепокладання (цілепокладання – це постановка “науково обґрунтованих і практично досяжних цілей” [10, с. 209]): *Не раз вже за двома зайцями ти ганяв, зате ж ні одного, Гонивишся, не піймав... Отак ти і тепер горох запропастиш* (П. Гулак-Артемівський). ФО *за двома зайцями ганяв* констатує неможливість реалізації двох цілей одночасно.

5. **Неадекватність поведінки людини через ігнорування зовнішніх умов при реалізації мети:** *гратися (грати, бавитися) з вогнем* “поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки” [ФСУМ, с. 196]; *рубати (рубонуту) з плеча* “робити що-небудь зопалу, не подумавши” [ФСУМ, с. 763]; *брати (взяти) на себе багато (забагато)* “перебільшувати власні можливості, права і т. ін.” [ФСУМ, с. 52] тощо.

ФО цієї групи об'єднані значенням опису деякої активності суб'єкта, але ця активність не співвідноситься з наявною ситуацією: *А отутечки ви пересоліли... У вас дітки нетипові. Родяться нетипово троє в день! Ви рубанули з плеча:* “У робітниці В. ранком народилися дві дівчинки і хлопчик” (С. Ковалів). ФО *рубонули з плеча* передає, що суб'єкт навів нетиповий приклад, отже, його активність не співвідноситься з наявною ситуацією.

Результати аналізу підтверджують, що серед аналізованих ФО більшість має негативне оцінне значення. Психосемантичні дослідження виявляють тонкі нюанси оцінного значення фразеологізмів. Таким чином, фразеологія перебуває в тісному зв'язку з експериментальною психосемантикою. Аналіз ФО на позначення поведінки людини сприятиме виробленню загальної типології методів дослідження фразеологічних мікросистем у аксіологічному аспекті, створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу, внесе корективи щодо розширення й поглиблення арсеналу методичних засобів психосемантики в галузі психології особистості.

Список умовних скорочень:

грец. – грецького; дет. – детальніше; див. – дивіться; діал. – діалектне; лат. – латинського; сл. – словом; т. ін. – таке інше; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1 – 2.

Література:

1. Бурячок А.А. Оцінна лексика в українській літературній мові // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 75-93.
2. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків: Око, 1996. – 160 с.
3. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
4. Космеда Т.А. Лінгвофілософська категорія оцінки в системі поглядів Д.М.Овсянико-Куликовського // Вісник Харківського університету. Спадщина Д.М.Овсянико-Куликовського та сучасна філологія. – Харків: Око, 1998. – № 411. – С.267-273.
5. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. Посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
7. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1997. – 400 с.
8. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.

9. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія: Проблематика досліджень. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
10. Прадід Ю.Ф., Грозан Н.Ф. Актуальные теоретические проблемы фразеологической идеографии // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 4. – С. 102-105.
11. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
12. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
14. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1998. – 236 с.
15. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
16. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 662 с.
17. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: Основные семантические процессы. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
18. Тараненко О.О. Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови // Мова і культура. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 91-137.
19. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г., Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 197 с.
20. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.